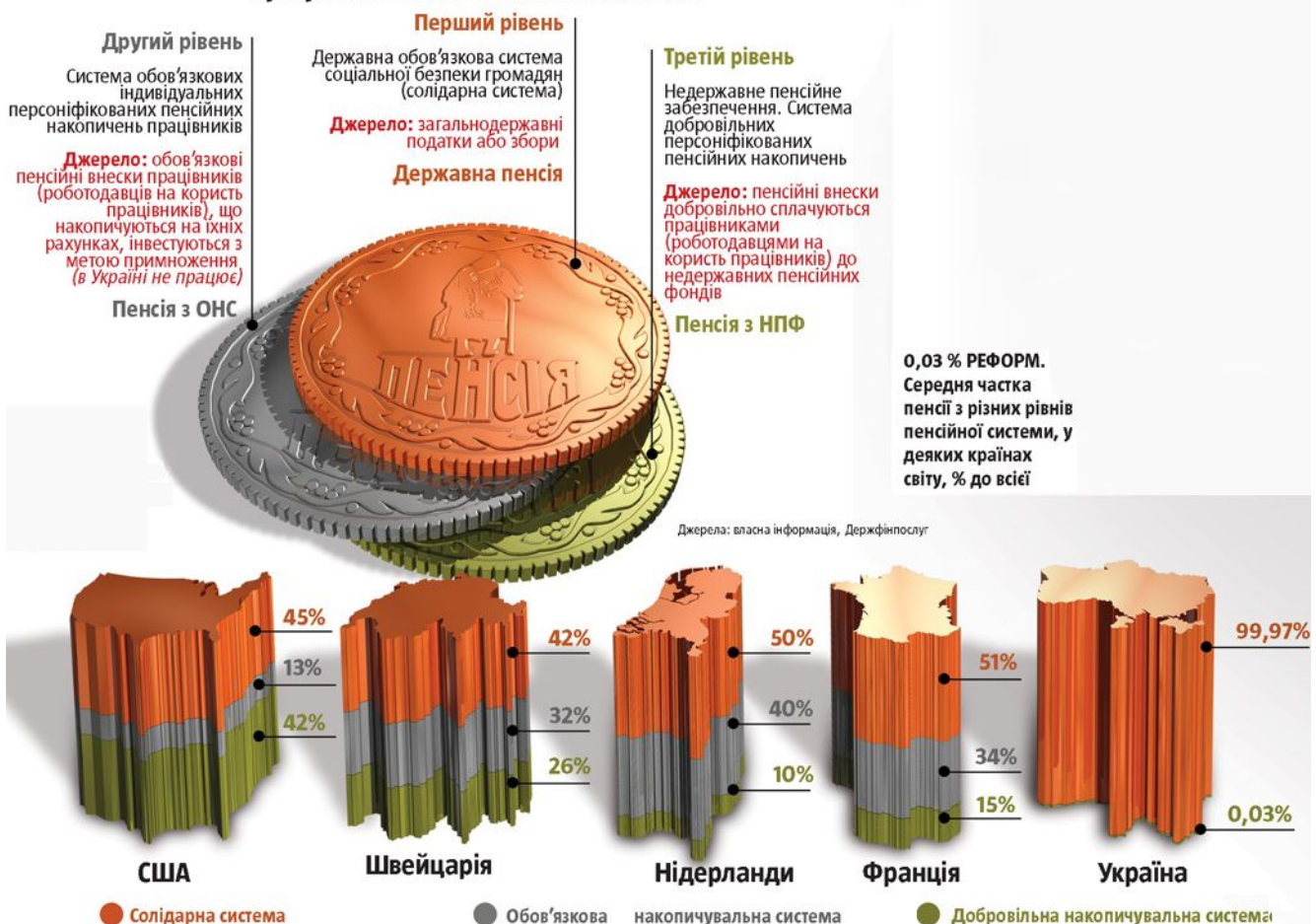

Старість без радості

Мельничук Віталій

Солідарна пенсійна система України є класичною формою фінансової та демографічної піраміди

Трирівнева пенсійна система

Україна невпинно старіє. Зараз в країні проживають 13,7 млн пенсіонерів. Державі стає дедалі складніше виконувати зобов'язання, а політикам – передвиборчі обіцянки перед особами поважного віку, які є найактивнішою частиною електорату. Цьогорічний дефіцит Пенсійного фонду (далі – ПФ) становить 29,6 млрд грн, при цьому, відповідно до закону про держбюджет-2010, ПФ у будь-який час має право взяти у Держказначействі безвідсоткову позику терміном до року на латання касових розривів. Закладений механізм покриття дефіциту ПФ дає підстави сподіватися, що цього року пенсії виплачуватимуть без затримок і в повному обсязі. Але це лише відтерміновує падіння піраміди, якою є пенсійна система України.

Точка відліку

Окрім 13,7 млн пенсіонерів в Україні проживають 15,2 млн платників пенсійних внесків. Тому проблема пенсійної системи стосується всього дорослого населення країни незалежно від того, якою мірою конкретна людина усвідомлює цей факт. І хоча йдеться про питання, що зачіпають практично всіх виборців (здавалося б, де-де, а тут наші політики мали б усерйоз попрацювати), державна пенсійна система України є несправедливою, нереформованою, обтяжливою для суспільства.

При тому, що пенсії для абсолютної більшості людей залишаються мізерними, кошти, які надходять на їх виплату в масштабі країни, величезні, а їхня сума з року в рік зростає несумісними з можливостями економіки темпами. У 2009-му частка пенсійних видатків сягала 18,1% ВВП – найвищий показник серед країн Європи, тоді як середня пенсія українця, навпаки, є найнижчою.

Попри те що пенсійний податок в Україні є одним із найбільших у світі, ПФ бракує власних грошей для виконання пенсійних зобов'язань. Його перманентні дефіцити покриваються трансфертами з бюджету, забираючи державні ресурси від фінансування сфер охорони здоров'я, культури, освіти, оборони тощо.

За відсутності кардинальних змін така ситуація лише погіршуватиметься і може призвести до колапсу пенсійної системи. Уже сьогодні один платник пенсійного податку в середньому фінансує 91% пенсії одного пенсіонера, відповідно на 100 платників припадає 91 пенсіонер. Очікується, що 2015 року це співвідношення сягне 100 до 100, а в 2050-му – 100 до 139. Як наслідок – середня пенсія неминуче зменшуватиметься по відношенню до середньої зарплати, не залишаючи жодних шансів на забезпечену старість тим, хто сьогодні працює, особливо молоді.

Запровадження 2004 року в Україні трирівневої пенсійної системи, яку успішно впровадили більшість розвинених країн (див. «Розімкнене коло» [тут](#)), фактично відбулося лише на папері. Пенсія так і залишилася предметом для популістських обіцянок, її й далі трактують як «державну допомогу після завершення трудової діяльності». Потрібен радикально інший підхід до реформування пенсійної системи.

Демографія

У 1956 році в Україні було запроваджено пенсійну систему «бісмаркського» зразка (див. «Пенсійна історія» [тут](#)) для робітників і службовців, а з 1964-го – для колгоспників. Тогочасна демографічна структура нашого суспільства характеризувалася високою народжуваністю і переважаючою чисельністю молодших поколінь. За даними перепису 1959 року, на 100 осіб працездатного віку припадало лише 22,7 пенсіонера.

Протягом десятиліть унаслідок демографічного переходу відбулося старіння населення. З 1959-го по 2001-й, за даними переписів населення, співвідношення пенсіонерів і населення працездатного віку збільшилося майже вдвічі – з 22,7 до 41,1%. За прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук, протягом 2010–2025 років це співвідношення сягне 50%, а до 2050-го – 76%.

Уже сьогодні пенсіонери становлять 30% населення країни, а кількість платників збору на загальнообов'язкове пенсійне страхування (що завжди є меншою за кількість працюючого населення) – 33%. Надалі співвідношення змінюватиметься не на користь працюючих, як наслідок – коефіцієнт заміщення зарплати пенсією (середня зарплата поділена на середню пенсію), що становить близько 50% і забезпечує середню пенсію на рівні 1097 грн на місяць, неминуче зменшуватиметься: до 28% у 2050-му. Це означає, що ті, хто нині працює, не мають жодних шансів на достойну пенсію.

Розмір має значення

Середній розмір пенсії із солідарної системи в Україні у березні–квітні 2010-го становив 1033 грн на місяць, у червні – 1097 грн. Водночас 55% пенсій сьогодні не перевищують 800 грн, лише 12% пенсіонерів отримують понад 1500 грн і тільки 0,023% (3,2 тис.) мають справді високі доходи – понад 10 тис. грн. Середня пенсія в Україні з накопичувальної системи (в умовах неведеної до логічного завершення реформи) 2009 року становила лише... 4,06 грн на рік, або 0,34 грн на місяць.

Середня пенсія українця майже в 14 разів менша від середньої пенсії фіна, в 10,4 рази – ізраїльтянина, у 9 разів – американця, у 8,6 рази – німця. Якщо ж порівнювати з країнами, які ще недавно входили до радянського блоку, то й тут ми суттєво програємо: полякам – учетверо, угорцям – утричі, литовцям – у 2,3 рази, росіянам – у 2,2 рази.

І хоча пенсії українців зовсім невеликі, потреби держави на їх виплату порівняно з іншими витратами величезні. Частка пенсійних видатків у ВВП України постійно зростає: у 2001-му було лише 9,1% ВВП, у 2004–2007 роках – 12–14% ВВП, у 2008-му – 15,8%, у 2009-му – 18,1% ВВП. Для порівняння: торік цей показник у Польщі становив 13,9%, Німеччині – 11,4%, Швеції – 10,6%, Чехії – 8,5%, у Великій Британії – 6,6%.

Видатки ПФ за 2009 рік сягнули 165,7 млрд грн – у 2,5 раза більше, ніж 2005-го, а потреба на виплату пенсії у травні цього року сягнула понад 16,8 млрд грн (для порівняння: Міністерство охорони здоров'я на весь 2010 рік на всі свої програми отримало лише 6,7 млрд грн). По-суті, в країні утворився фонд обсягом із ще один державний бюджет.

Піраміда, що падає

Зрештою, для стійкості пенсійної системи важливі не так розміри пенсійних видатків, як джерела, з яких вони покриваються. В Україні з цим великі проблеми. Солідарна пенсійна система України за своєю суттю є класичною формою демографічної та фінансової піраміди.

У традиційній пенсійній системі (такою є і солідарна в Україні), як у будь-якій фінансовій піраміді, пенсіонери отримують не власні гроші, а пенсійні виплати з внесків тих, хто працює (обов'язкові збори, які всі члени суспільства, що працюють, вносять до ПФ, акумулюються і тут же виплачуються пенсіонерам). І доки кількість нових учасників такої пенсійної системи («новими» назвемо нинішніх працівників) суттєво перевищувала кількість старих учасників (пенсіонерів), система працювала.

Хоча класик каже: «Все боїться часу, але час боїться пірамід», піраміда пенсійної системи не витримала натиску часу й почала падати. І це падіння в Україні триває вже давно: доходи ПФ недостатні для покриття як нинішніх, так і майбутніх зобов'язань із виплати пенсій. І хоча пенсії виплачуються, це вже не є її (системи) заслугою. Якщо 2004 року з власних доходів ПФ покривав 82,9% своїх видатків, то 2009-го – лише 62,3%.

Від'ємне сальдо власних доходів ПФ вже довгий час компенсується трансфертами з державного бюджету (плановими на погашення дефіциту, а в останні роки ще й на ліквідацію касових розривів). 2009 року на це було спрямовано величезну суму – 65,9 млрд грн, що на 18,5 млрд більше, ніж в економічно непростому 2008-му.

Водночас збільшувати власні доходи ПФ шляхом підвищення пенсійного податку вже неможливо, адже в країні ставка внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (нарахування на зарплату) є чи не найвищою у світі (33,2% – для роботодавця і 2% – для працівника). Є ще п'ять «тимчасових» зборів (на операції купівлі-продажу валюти, ювелірних виробів, нерухомості, авто, користування послугами стільникового зв'язку), що сукупно

збільшує пенсійний податок і створює непомірний тиск на економіку, – про це активно говорять українські підприємці й це підтверджують усі міжнародні рейтинги.

У такій ситуації держава, як і кожен власник фінансової піраміди, що хоче приховати реальний стан справ і якось викрутитися, використовує так звані зовнішні гарантії, а у випадку з ПФ України – держгарантії для підтримки пенсійної системи. Наразі Україна на всі сто задіяла механізм підтримки фінансової піраміди, що падає: трансферти пенсійному фонду в 2003–2010 роках зросли з 0 до 67,8 млрд грн. Але ж такий підхід звужує можливості держави у фінансуванні інших галузей і, по суті, позбавляє можливості здійснювати капітальні видатки. Тобто наявні гарантії є викривленими, оскільки здійснюються за рахунок коштів усього населення, яке змушене або платити більші податки, або не отримувати частини коштів у соціальних сферах, що систематично витісняються з держбюджету платежами підтримки ПФ.

Формальний перехід

Перша офіційна згадка про пенсійну реформу в Україні датована 13 квітнем 1998 року, коли було видано Указ президента «Про основні напрямки реформування пенсійного забезпечення в Україні», де вперше було визнано, що в межах цілковитої монополії державної пенсійної системи вирішити питання достойного пенсійного забезпечення громадян неможливо.

Запроваджувати в Україні за досвідом інших держав трирівневої пенсійної системи почали ще 2003 року – Верховна Рада ухвалила Закони «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» і «Про недержавне пенсійне забезпечення». З 2004-го в країні діє трирівнева система пенсійного забезпечення, що і стало практичним початком пенсійної реформи. Формально пенсійна система України складається з солідарної системи загальнообов’язкового пенсійного страхування (перший рівень), накопичувальної системи загальнообов’язкового пенсійного страхування (другий рівень) і добровільного, недержавного пенсійного забезпечення (третій рівень).

За час реформи у 2004–2010 роках ситуація в солідарній системі (перший рівень) лише погіршилася. З огляду на наявність другого та третього рівнів системи українські пенсіонери мали б отримувати не одну, а щонайменше три різні пенсії, та поки що цього не сталося.

Загальнообов’язкову накопичувальну систему пенсійного страхування хотіли запровадити ще 2007 року, потім – 2009-го, однак цього не зроблено й досі. Відповідно до президентської Програми економічних реформ на 2010–2014 роки введення цієї системи перенесено на кінець 2012-го.

Головним аргументом проти запровадження системи другого рівня були гроші, які в разі її введення надходили б не до ПФ, а на персональні накопичувальні рахунки громадян. Водночас, як свідчать розрахунки, бюджет ПФ не відчув би втрат у разі поступового охоплення громадян другим рівнем накопичувальної пенсійної системи. Йдеться про варіант, коли обов’язкові платежі до другого рівня в рік запровадження системи здійснюватимуться лише на користь осіб, яким виповниться 40 років. На це з ПФ у перший рік запровадження системи буде перерозподілено 700 млн грн – лише 0,4% сьгоднішніх видатків відомства.

Наступного року коло можна розширити за рахунок осіб наступної вікової групи аж до цілковитого охоплення всього зайнятого населення. Швидкість цього процесу має відповідати економічним можливостям держави, тоді жодних проблем із пенсіями для сьгоднішніх пенсіонерів не виникне. Для запровадження другого рівня пенсійної системи потрібно ухвалити відповідний закон, передбачивши в ньому спрямування частини обов’язкових страхових внесків із солідарної системи (із запровадженням механізму контролю з боку ПФ) до недержавних пенсійних фондів (далі – НПФ), у яких уже є досвід накопичувального пенсійного забезпечення.

Оскільки в Україні другого рівня накопичувальної системи пенсійного забезпечення не запроваджено, а третій (НПФ) функціонує лише п'ять років, активи накопичувальної складової системи є дуже малими як щодо ВВП (0,8%), так і в розрахунку на одну особу – \$2,4 у 2009-му. Для порівняння: останній показник, наприклад, у США становить \$32 909, Великій Британії – \$32 821.

Недержавні пенсійні фонди

Вітчизняна система недержавного пенсійного забезпечення представлена ринком послуг НПФ, що почали діяти у 2005 році. Разом із НПФ на цьому ринку працюють компанії, що надають фондам послуги адміністратора, управління активами та їх зберігання (банки). На початок 2010-го в Україні було зареєстровано 108 НПФ, зокрема 86 відкритих (їхнім учасником чи вкладником може стати будь-яка юридична чи фізична особа), 14 корпоративних (створених юридичною особою для забезпечення додатковою пенсією своїх працівників), вісім професійних (створених профспілками чи їхніми об'єднаннями для своїх членів).

Активи НПФ щороку зростають: протягом 2008-го їхній обсяг збільшився на 331 млн грн – майже вдвічі, а наприкінці 2009-го становив 858 млн грн, а на 1 квітня 2010 року – 939 млн грн. Кошти було інвестовано в акції вітчизняних емітентів, державні, муніципальні та корпоративні облігації, банківські метали, нерухомість тощо. Торік система НПФ показала хороші результати як за динамікою (активи зросли на 40%), так і за дохідністю активів, що становила 26,6% річних у гривні й була вдвічі вищою за інфляцію.

Кількість учасників НПФ (громадян, які уклали пенсійні контракти з фондами) від початку їхньої діяльності неухильно зростає: на кінець 2006 року – 193 тис. осіб, 2007-го – 279 тис., 2008-го – 483 тис., на кінець 2009-го – близько 500 тис. Від часу запровадження системи недержавного пенсійного забезпечення НПФ отримали інвестиційний дохід у сумі 228 млн грн, який розподілили між своїми учасниками пропорційно коштам, накопичених на їхніх пенсійних рахунках. Обсяг пенсійних виплат, які здійснюють сьогодні НПФ, через недовгий період існування фондів є ще невеликим. Однак у 2008–2010 роках він істотно збільшився. При цьому НПФ у повному обсязі та вчасно виконували свої зобов'язання з виплати пенсій, навіть в умовах кризи, на відміну від досвідченіших фінустанов країни.

Ментальна складова

99,9% українців розуміють пенсію як державну допомогу – «подяку» за свою працю «на благо країни». Однак пенсія в Україні є чи не найнижчою в Європі, будучи в рази меншою від пенсії в інших державах, зокрема країнах-сусідах. Світовий досвід показує, що вирішити цю проблему можна лише з переходом до трирівневої пенсійної системи з потужною обов'язковою накопичувальною складовою, що потребує політичної волі й часу, зокрема для популяризації серед українців сучасних (на заміну совкових) механізмів фінансового забезпечення пенсії.

Головне завдання пенсійної системи країни – створити умови для забезпечення людей достойним доходом у старості відповідно до особистого внеску кожного. При цьому система не має бути тягарем для розвитку держави, тобто не повинна створювати надмірний тиск на державні фінанси, громадян, які працюють, і бізнес. Крім того, сучасно побудована ПС може і має бути основним джерелом довгострокових фінансових ресурсів країни.

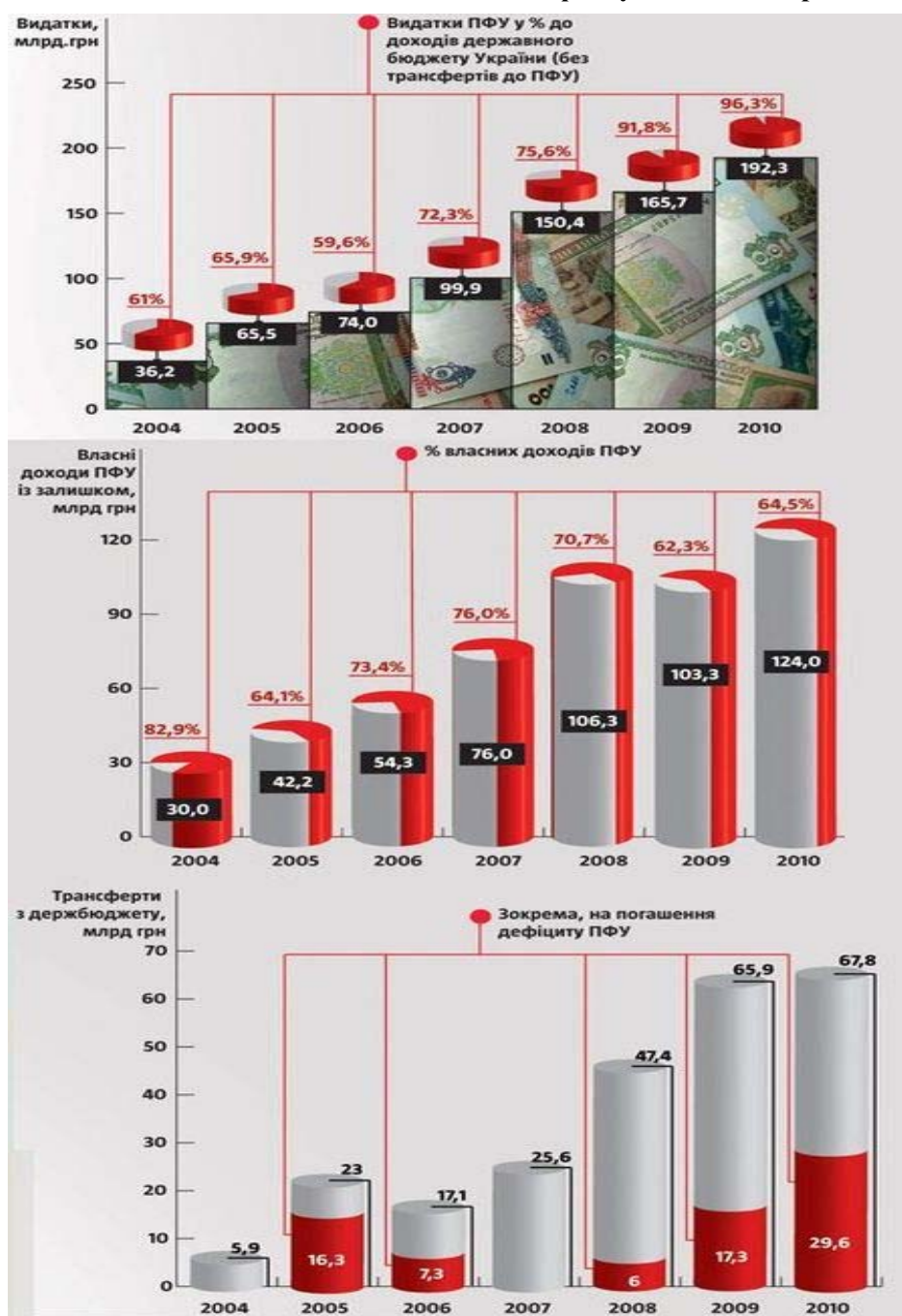
До побудови такої пенсійної системи країна рухається дуже повільно, а нинішня зазначеним вимогам не відповідає. Як наслідок – найбільший у світі обвал економіки у 2008–2009 роках, головною причиною якого і стала неефективність пенсійної системи, відсутність «фінансової подушки» у вигляді її накопичувальної складової, яка амортизувала б економічне падіння, що зачепило майже кожну родину.

Запровадження у 2004 році трирівневої пенсійної системи все ще залишається формальним. Жодним чином не політичне, а життєво важливе для всіх громадян питання пенсійного забезпечення та реформи політики перетворили на футбол, пасуючи його одне одному в моменти передвиборчої «істини». Як сумний наслідок – державному ПФ катастрофічно бракує власних грошей для виконання величезних виплат. При тому що пенсії для більшості громадян як були, так і залишаються мізерними.

Країні вкрай потрібні реальна пенсійна реформа, введення й активний розвиток накопичувальної складової системи – як обов’язкової, так і через недержавні пенсійні фонди.

Замість наявного підходу до реформування пенсійної системи потрібен, успішно реалізований у багатьох розвинених країнах (докладніше див. [тут](#))

Видатки і власні доходи пенсійного фонду в 2004- 2010 роках

Джерела: Державний комітет статистики України, Пенсійний фонд України, закони про державний бюджет України (2004-2010 роки), звіти про виконання бюджету ПФУ (2004-2009 роки), власні розрахунки.

Пенсійна реформа від Партії регіонів

Прем'єр-міністр Микола Азаров заявив, що уряд найближчим часом почне пенсійну реформу. На цьому наполягає Міжнародний валютний фонд, який однією з умов видачі Україні 15-мільярдного кредиту називає внесення змін до пенсійного законодавства для вирішення фінансових проблем Пенсійного фонду. Про те, як влада збирається реформувати пенсійну систему, йдеться в президентській Програмі економічних реформ на 2010–2014 роки. Утім, є великі сумніви, що до кінця 2012-го буде реалізовано хоча б 50% задекларованого, оскільки більшість пропозицій може негативно сприйняти основний електорат (пенсіонери і люди передпенсійного віку) напередодні парламентських виборів-2012 із відповідними наслідками для правлячої партії.

Влада задекларувала здійснення пенсійної реформи у три етапи.

I етап – до кінця 2010 р.

- запровадження фіксованого розміру пенсійного внеску для суб'єктів підприємницької діяльності, які працюють за спрощеною системою оподаткування;
- обмеження максимальних пенсій.

II етап – до кінця 2012 р.

- стимулювання пізнішого виходу на пенсію (шляхом підвищення нормативної тривалості стажу з 20/25 років до 30/35 років із одночасним збільшенням коефіцієнта обліку наднормативного стажу або відстрочення виходу на пенсію) й збільшення мінімальної тривалості страхового стажу для отримання пенсії за віком (з 5 до 15 років);
- скасування необґрунтованих пільг щодо дострокового виходу на пенсію та зі сплати внесків;
- початок поступового вирівнювання пенсійного віку жінок і чоловіків (жінки зможуть виходити на пенсію по досягненні 60 років; пенсійний вік для учасників другого рівня пенсійної системи планують наблизити до європейських стандартів – 65 років);
- запровадження єдиного соціального внеску та поступовий перерозподіл ставки внеску на пенсійне страхування від роботодавця до працівника (відповідний законопроект прийнято в першому читанні. У нинішній редакції він лише ускладнить життя бізнесу – див. статтю «Антисоціальний внесок» на порталі Тижня ut.net.ua);

- запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

III етап – до кінця 2014 р.

- диверсифікація схем приватного пенсійного страхування, запровадження програм спільного інвестування тощо.